

بررسی اجمالی تاریخ روزنامه‌های آذربایجان

از ۱۲۳۰ تا ۱۳۸۰

اثر: موسی مجیدی*

(ص ۱۳۹ تا ۱۵۶)

چکیده

از آنجا که پس از تهران، آذربایجان و مرکز آن تبریز، هسته اصلی رویدادهای تاریخی و اجتماعی در طول یکی دو قرن اخیر ایران بوده و بیشترین تعداد روزنامه پس از تهران در آنجا منتشر شده است، "بررسی اجمالی تاریخ روزنامه‌های آذربایجان از ۱۲۳۰ تا ۱۳۸۰ (۱۸۵۱ تا ۲۰۰۱م)" می‌تواند از ارزش بالایی برخوردار باشد. در این مقاله نخست هدف بررسی تاریخی و منظور از آذربایجان و تعریف روزنامه بیان شده، سپس ۱۵۰ سال روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک نوع چاپ، نوع زبان، دهه انتشار، دوره انتشار، جای انتشار، فاصله انتشار و گرایشهای موضوعی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی: روزنامه‌ها، آذربایجان، تاریخ.

***

زمان ما عصر اطلاعات و ارتباطات است. با پیدایش ابزارهای اطلاعاتی و ارتباطی جدید و پیشرفته مانند: رادیو، تلویزیون، ویدئو، تلفن همراه، انواع نرم‌افزارها و سخت‌افزارهای رایانه‌ای، مدارهای ماهواره‌ای و انواع بانکها و شبکه‌های کوچک و بزرگ اطلاعاتی از جمله اینترنت، ابزارهای اطلاعاتی و ارتباطی سنتی مانند کتاب و مطبوعات، نه تنها ارزش و اعتبار سابق خود را از دست نداده‌اند، بلکه همچنان و بیش از گذشته جزء بزرگترین وسایل اطلاعاتی و ارتباطی به شمار می‌روند. از میان این ابزارهای سنتی، روزنامه ارزانترین و سهل‌الوصول‌ترین

---

* عضو هیأت علمی واحد تهران - شمال دانشگاه آزاد اسلامی

وسیله اطلاعاتی و ارتباطی است که با مطالعه آن می توان به اطلاعات علمی، فنی، سیاسی و اجتماعی جدید و به انواع گزارشها، خبرها، آگهی ها و دانستیهای روزمره زندگی دست یافت و بهره مند شد.

در این نوشته، همه روزنامه های منتشر شده در آذربایجان ایران از آغاز تاکنون مورد بررسی قرار گرفته است. منظور از روزنامه نشریه ای است که در فاصله های معین (روزانه، دو سه روز یکبار، هفتگی، پانزده روز یکبار، ماهیانه و غیره) برای انتشار انواع گزارشهای گوناگون خبری، سیاسی، اجتماعی، هنری، ورزشی و غیره چاپ و منتشر شده و دارای مشخصات ظاهری معمول و شناخته شده آن در اندازه های گوناگون است. این روزنامه ها به زبانهای فارسی، ترکی آذربایجانی و دیگر زبانهای موجود در ایران نشر یافته اند.

منظور از آذربایجان سرزمینهایی است که از گذشته تا امروز، یعنی از حدود یک قرن و نیم پیش، آذربایجان ایران نامیده شده اند. بدین ترتیب آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، استان اردبیل، استان زنجان و بخشهایی از استان گیلان مانند آستارا (در گذشته)، در حوزه کار پژوهش قرار می گیرند. انتشار نخستین روزنامه در آذربایجان یا در خارج از ایران از سوی آذربایجان، یعنی سال ۱۲۳۰ شمسی، مبدأ این پژوهش را تشکیل می دهد و انتهای آن پایان سال ۱۳۷۹ یا آغاز سال ۱۳۸۰ شمسی است. طول زمان انتشار روزنامه ها در این مدت، درست به یک قرن و نیم (از ۱۲۳۰ تا ۱۳۸۰) می رسد.

روزنامه های آذربایجان از آن رو برای بررسی برگزیده شده است که پس از شهر تهران که اکثریت روزنامه های ایران در آن منتشر شده، آذربایجان و مرکز آن تبریز به خاطر شرایط تاریخی و جغرافیایی و ویژگیهای قومی آن، هسته اصلی رویدادهای یک قرن و نیم اخیر بوده و هم از نظر رویدادهای تاریخی و اجتماعی و هم از نظر کثرت انتشار روزنامه، در درجه دوم اهمیت بعد از تهران قرار داشته است. بنابراین، راقم این سطور امیدوار است که با بررسی اجمالی روزنامه های آذربایجان، به گرد آمدن کم و بیش اطلاعات پراکنده سرزمینمان در این زمینه، در یک مجموعه

قابل دسترس کمک کند.

برای نیل به این منظور، نگارنده پس از بررسی دقیق همه منابع و مآخذ موجود اعم از کتاب و نشریه و اسناد و اصل روزنامه‌های موجود در کتابخانه‌ها و آرشیوهای کشور، حدود ۳۰۹ عنوان روزنامه را شناسایی کرده و مورد بررسی قرار داده است. بخش عمده این روزنامه‌ها عیناً در مرکز اسناد و کتابخانه‌ها رؤیت شده و از نزدیک از نظر مشخصات و محتوا مورد بررسی قرار گرفته‌اند. دانستنیهای مربوط به بقیه روزنامه‌ها از طریق مطالعه و بررسی اسناد و کتابهای موجود در این زمینه تکمیل شده است. توضیح این نکته لازم است که افزون بر ۳۰۹ روزنامه مذکور، نام ۸۷ روزنامه دیگر نیز شناسایی شده است. از آنجاکه از این روزنامه‌ها جز نام آنها و محل نشر و تاریخ انتشار احتمالی آنها، در دست نیست، و از سوی دیگر روزنامه یا مجله بودن آنها به طور مسلم روشن نیست، از این فهرست کنار گذاشته شده‌اند و فقط به تهیه فهرست آنها، با مشخصات احتمالی اکتفا شده است.

هر یک از ۳۰۹ روزنامه از نظر مشخصات ظاهری مانند نام، محل انتشار، سال انتشار، نام صاحب امتیاز و مدیر مسؤل و سر دبیر، اندازه، تعداد صفحه و غیره، و نیز از نظر مضمون و محتوا، به طور اختصار مورد بررسی قرار گرفته‌اند، که خود مجموعه مفصلی را در بر می‌گیرد. بحث در زمینه یک‌یک روزنامه‌ها که حجم زیادی می‌طلبد، نمی‌تواند موضوع این مقاله یا حتی چند مقاله دیگر باشد. در این بررسی، مجموعه و چکیده دانستنیهای مربوط به ۳۰۹ روزنامه مورد نظر است. به همین دلیل، نخست هفت نمودار در مورد روزنامه‌های آذربایجان از ۱۲۳۰ تا ۱۳۸۰ به شرح زیر تهیه شده است: ۱- به تفکیک نوع چاپ، ۲- به تفکیک زبان، ۳- به تفکیک دهه انتشار، ۴- به تفکیک دوره (سالها)، ۵- به تفکیک جای انتشار، ۶- به تفکیک فاصله انتشار و ۷- به تفکیک گرایش موضوعی. سعی می‌شود که ابتدا نمودار تفکیکی آورده شود و سپس به تجزیه و تحلیل هر کدام پرداخته شود.

نمودار (۱): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک نوع چاپ

در ایران نخستین بار دستگاه چاپ به آذربایجان وارد شده است. چاپ سربی در سال ۱۱۹۶ شمسی (۱۲۳۳ ق) و چاپ سنگی در سال ۱۲۰۳ شمسی (۱۲۴۰ ق) در تبریز دایر شده و مورد استفاده قرار گرفته است. پس از ورود چاپ، سالها از انتشار روزنامه خبری نبوده است. نخستین روزنامه به سال ۱۲۳۰ (۱۲۶۸ ق) در ارومیه از سوی مبلغان مذهبی چاپ شده است.

این روزنامه *زازاریت باهرا* نام داشته و از سوی مبلغان مذهبی پروتستان، جهت تبلیغ دین مسیحیت بین کلدانیها و ارمنیهای آذربایجان به زبان کلدانی منتشر شده است. این روزنامه از سال ۱۲۳۰ تا ۱۲۹۲ یعنی به مدت ۶۲ سال انتشار یافته است و پس از روزنامه *کاغذ اخبار* که به سال ۱۲۱۶ (۱۲۵۳ ق) به مدیریت *میرزا صالح* در زمان محمد شاه منتشر شده، دومین روزنامه قدیمی ایران است و دو ماه پیش از وقایع اتفاقیه نشر یافته است. از چاپهای ژلاتین و سربی و سنگی تا حدود سال ۱۳۰۰ در چاپ روزنامه‌ها استفاده می‌شده و از سال مذکور به بعد استفاده از چاپهای جدید به سرعت رایج شده و سه نوع چاپ مذکور منسوخ شده است.

چاپ ۳ روزنامه با چاپ ژلاتین، ۲۵ روزنامه با چاپ سنگی، ۴۷ روزنامه با چاپ سربی و ۲۲۴ روزنامه با چاپ جدید در آذربایجان، نشان از عمر کوتاه چاپهای قدیمی (به خاطر مشکلات آنها) و رواج سریع انواع چاپهای جدید دارد.

نمودار (۲): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک زبان

اقوامی مانند ارمنی‌ها، آسوری‌ها، و کردها از قرن‌ها قبل در کنار مردم آذربایجان با مسالمت و امنیت زیسته و روزنامه‌هایی نیز به زبان خود منتشر کرده‌اند. وجود ۴ روزنامه به زبان کلدانی، ۸ روزنامه به زبان کردی، ۱۵ روزنامه به زبان ارمنی و یک روزنامه به ترکی و کردی نشانه این امر است. انتشار ۳۶ روزنامه به زبان ترکی آذربایجانی در مقایسه با تعداد روزنامه‌های

منتشر شده به زبان فارسی، حاکی از آن است که آذربایجانیه‌ها علی‌رغم نیاز فرهنگی و میل باطنی خود، نتوانسته‌اند به حد کافی روزنامه به زبان مردم خود منتشر کنند. این امر دو دلیل دارد: نخست آن که زبان فارسی از طریق آموزشگاهها و دانشگاهها و دیگر رسانه‌ها، گسترش بیشتری پیدا کرده و نوشتن و خواندن آن برای آذربایجانیه‌ها آسان شده است. دلیل دوم عکس آن است یعنی که زبان و ادبیات ترکی آذربایجانی در آموزشگاهها و دانشگاهها تدریس نمی‌شود و این امر خواندن و نوشتن زبان ترکی را برای مردم مشکل کرده است.

۴۹ روزنامه به فارسی و ترکی منتشر شده‌اند که ۲۵ روزنامه آن را روزنامه‌های در حال انتشار تشکیل می‌دهند. منتشرکنندگان روزنامه‌ها خواسته‌اند، ضمن بهره‌گیری از سهل‌الوصول بودن فارسی، هم به رونق زبان و ادبیات ترکی آذربایجانی کمک رسانند و هم خوانندگان بیشتری را برای خود دست و پا کنند.

انتشار ۱۹۰ روزنامه از مجموع ۳۰۹ روزنامه به فارسی، دلیل بر آن است که زبان فارسی زبان رسمی کشور است و در میان آذربایجانیان دارای جایگاه محکمی است.

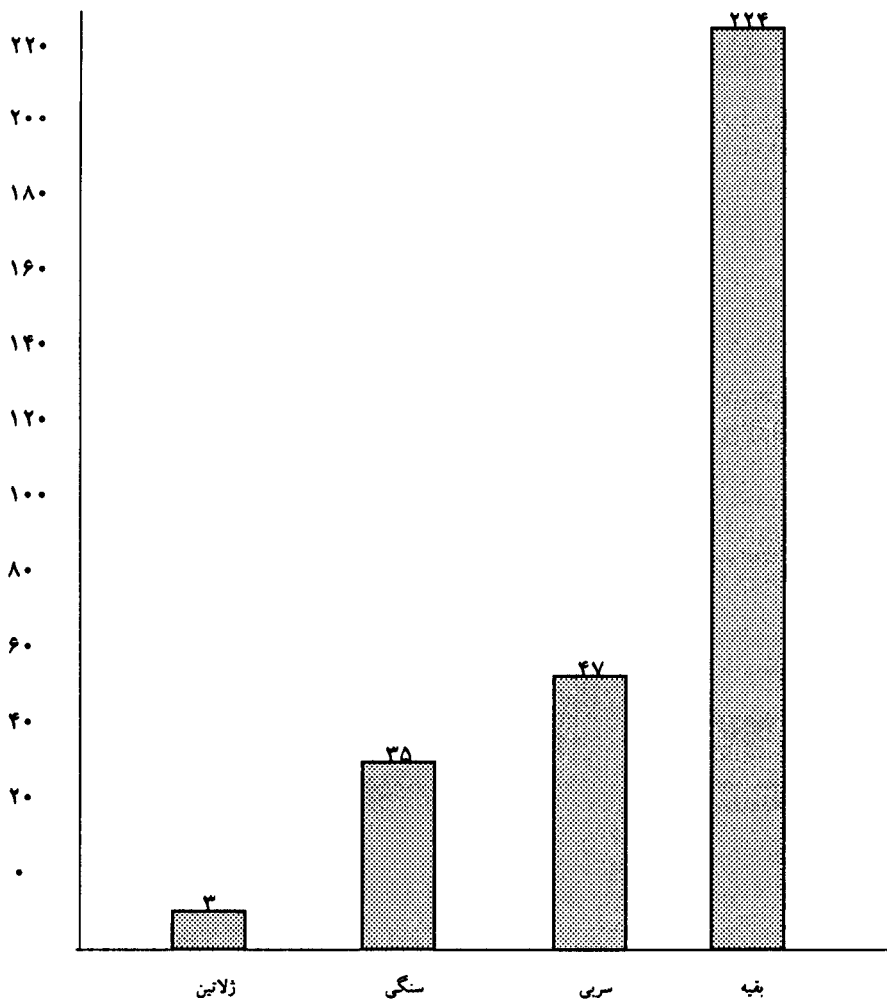
اغلب ۲۵ روزنامه‌ای که به دو زبان فارسی و ترکی منتشر می‌شوند، به مناسبت‌های گوناگون از دولت و مسئولان کشور می‌خواهند که اجازه داده شود اصلهای ۱۵ و ۱۹ قانون اساسی به مورد اجرا گذاشته شوند. عین اصلهای پانزدهم و نوزدهم قانون اساسی برای اطلاع در زیر آورده می‌شوند:

«اصل پانزدهم. زبان و خط رسمی و مشترک مردم ایران فارسی است. اسناد و مکاتبات و متون رسمی و کتب درسی باید با این زبان و خط باشد. ولی استفاده از زبانهای محلی و قومی در مطبوعات و رسانه‌های گروهی و تدریس آنها در مدارس، در کنار زبان فارسی آزاد است.»

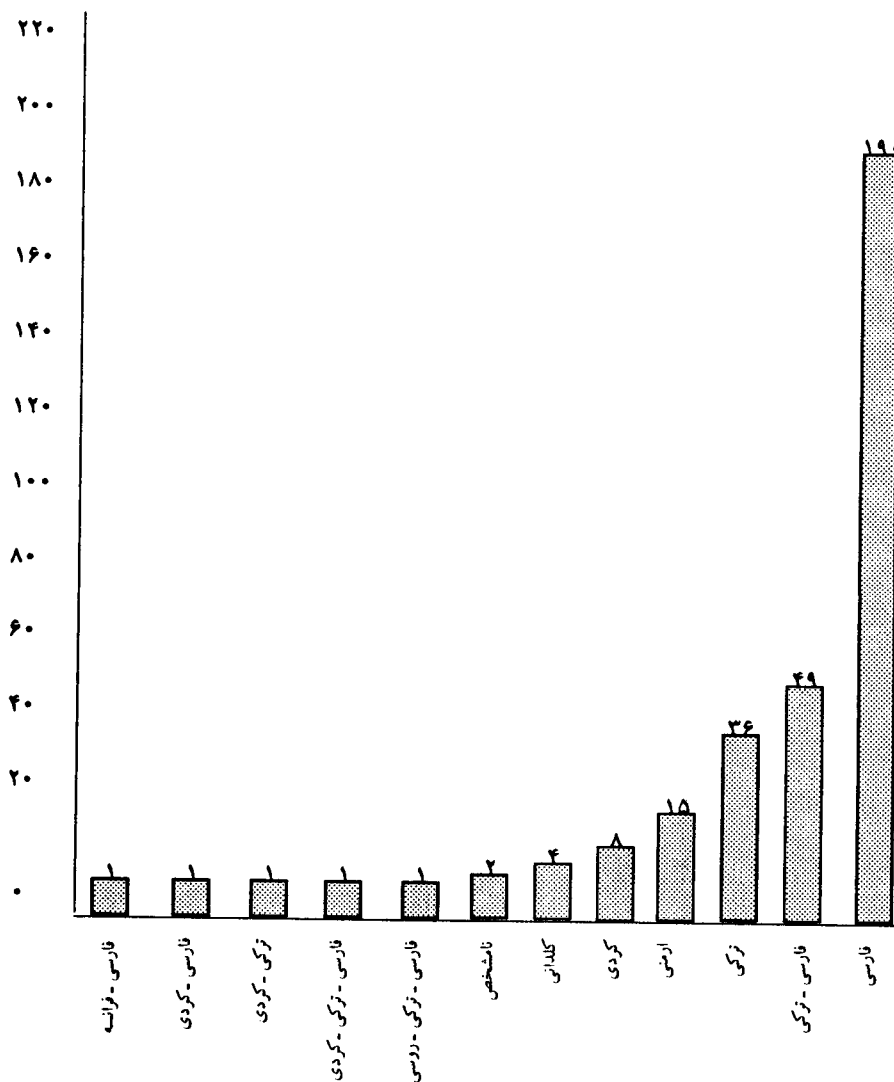
«اصل نوزدهم. مردم ایران از هر قوم و قبیله که باشند، از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند اینها سبب امتیاز نخواهد بود.»

اغلب روزنامه‌های مذکور از این که اجازه داده نمی‌شود زبان و ادبیات ترکی آذربایجانی در آموزشگاهها و دانشگاهها تدریس شوند، به طور جدی گلایه دارند.

نمودار (۱): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک نوع چاپ
از ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰

نمودار (۲): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک زبان
از ۱۳۸۰ تا ۱۴۳۰

نمودار (۳) و (۴): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک دهه و دوره انتشار

انتشار روزنامه در آذربایجان از آغاز دهه ۱۲۳۰ شروع می‌شود و تعداد آن تا پایان دهه ۱۲۶۰ به ۷ روزنامه می‌رسد. به دلیل وجود خفقان نظام پادشاهی در زمان قاجاریه، در پایان دهه ۱۲۷۰ تعداد روزنامه‌ها از ۹ تجاوز نمی‌کند و در مجموع از آغاز تا صدور فرمان مشروطه (۱۲۸۴)، ۱۴ روزنامه منتشر می‌شود.

هنگامی که فرمان مشروطه در تاریخ ۱۲۸۴ (۱۴ جمادی الثانی ۱۳۲۴ ق) امضاء می‌شود، انتشار روزنامه، به طور چشمگیری افزایش می‌یابد و تعداد آن به ۸۴ روزنامه در پایان دهه ۱۲۸۰، و ۹۰ روزنامه در دوره ۱۲۸۴ تا ۱۳۰۰ می‌رسد.

پس از دهه ۱۲۸۰ به دلیل پیش آمدن استبداد صغیر و با تسلط فئودالها بر بسیاری از امور و به جهات دیگر، تب انتشار روزنامه بتدریج فرو می‌نشیند. به طوری که در پایان دهه ۱۲۹۰ به ۲۷ و در پایان دهه ۱۳۰۰ به ۱۷ روزنامه می‌رسد. در دوره حکومت رضا شاه پهلوی به دلیل وجود استبداد و محدودیت آزادی، انتشار روزنامه در دوره ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ مجموعاً به ۲۳ روزنامه و در پایان دهه ۱۳۱۰ به نازلترین حد خود یعنی به ۵ روزنامه می‌رسد.

پس از کشیده شدن عوارض جنگ جهانی دوم به ایران و ورود متفقین به کشور ما و برکناری رضا شاه، انتشار روزنامه گسترش فوق‌العاده‌ای می‌یابد و دامنه آن تا زمان نخست‌وزیری دکتر محمد مصدق یعنی تا سال ۱۳۳۲ ادامه پیدا می‌کند و تعداد آن در آذربایجان در دهه ۱۳۲۰ به ۸۴ و در دوره ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ به بالاترین حد خود یعنی به ۱۱۰ روزنامه می‌رسد.

در دوره حاکمیت فرقه دموکرات آذربایجان، تعداد قابل ملاحظه‌ای روزنامه به زبان ترکی آذربایجانی منتشر می‌شود و آمار را بالا می‌برد. پس از شکست فرقه دموکرات و پس از سقوط دکتر مصدق از نخست‌وزیری، محمدرضا شاه آزادیها را محدودتر می‌کند. این امر سبب می‌شود که در دهه‌های چهل و پنجاه یا دوره ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷، انتشار روزنامه به نازلترین حد خود برسد. به طوری که در دهه ۱۳۴۰ فقط یک روزنامه جدید در آذربایجان منتشر می‌شود و تعداد روزنامه‌های دوره ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ فقط به ۷ روزنامه می‌رسد.

با وقوع انقلاب اسلامی در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ و ساقط شدن سلسله پهلوی، انتشار روزنامه بار دیگر آزاد می‌شود و اوج می‌گیرد و به خاطر وجود آزادی گروهها و حزبها، در دهه ۱۳۵۰ و دوره کوتاه چهار ساله یعنی از ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۱ به حدود ۳۰ روزنامه می‌رسد.

در سال ۱۳۶۱ از یک سو فعالیت گروهها و حزبها ممنوع اعلام می‌شود و از سوی دیگر به دلیل وجود شرایط جنگ ایران و عراق، آزادیها محدودتر و در نتیجه انتشار روزنامه‌ها کمتر می‌شود. این وضع حتی پس از پایان جنگ تا سال ۱۳۷۶ ادامه می‌یابد به طوری که در دهه ۱۳۶۰ فقط ۱۵ روزنامه اجازه انتشار می‌یابند و در دوره ۱۵ ساله از ۱۳۶۱ تا ۱۳۷۶، ضمن آن که چند روزنامه از انتشار باز می‌ماند، فقط ۲۲ روزنامه جدید منتشر می‌شوند.

در دوم خرداد سال ۱۳۷۶ آقای سید محمد خاتمی، به عنوان رئیس جمهوری اسلامی ایران برگزیده می‌شود. در نتیجه در دهه ۱۳۷۰ انتشار روزنامه بار دیگر در آذربایجان اوج می‌گیرد و در مدت ۴ سال یعنی از ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۰، ۲۱ روزنامه جدید مجوز انتشار می‌یابند. در این مدت، سال انتشار سه روزنامه نامشخص است.

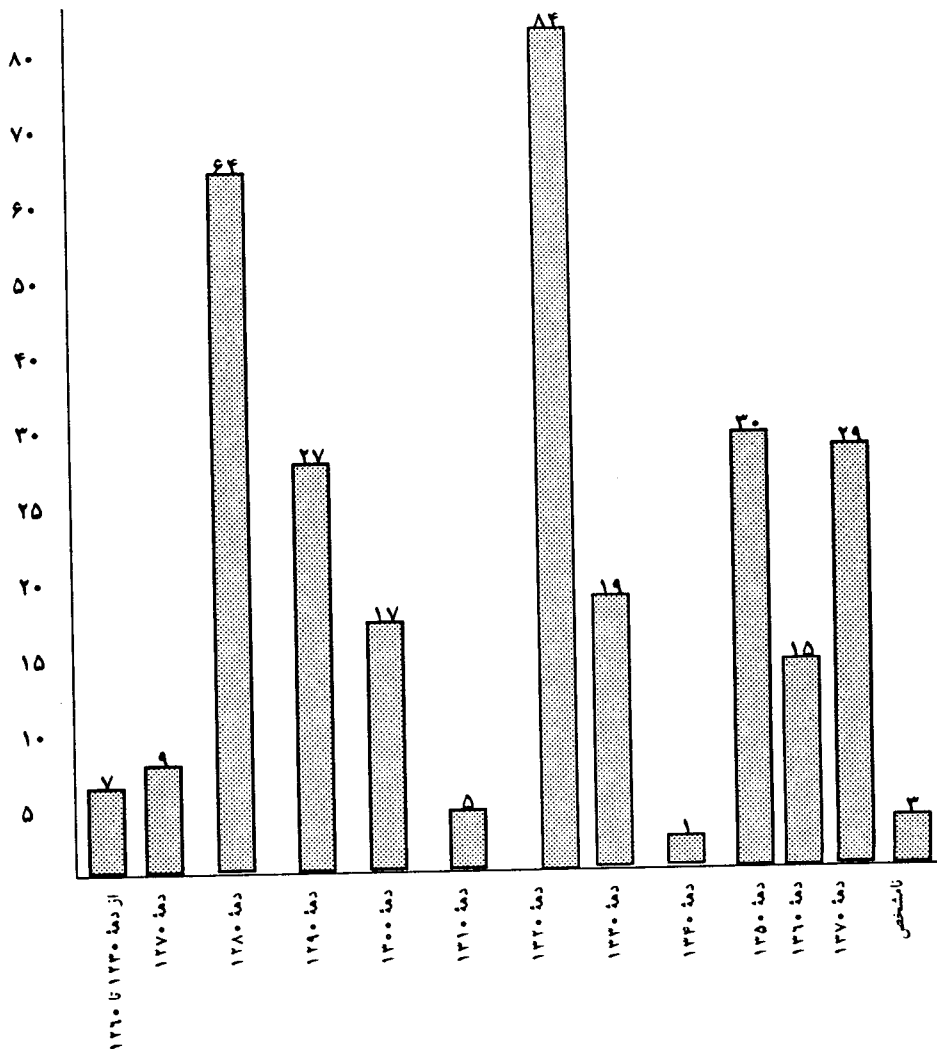
نمودار (۵): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک جای انتشار

تبریز که در طول سالیان دراز مرکز مبارزات تاریخی و اجتماعی بوده با انتشار ۱۹۲ روزنامه (۶۲/۱۳ درصد) مقام نخست را داراست. پس از تبریز به ترتیب شهرهای ارومیه با ۲۹ روزنامه، اردبیل با ۲۵ روزنامه، زنجان با ۱۲ روزنامه، خوی با ۹ روزنامه، مهاباد با ۸ روزنامه و مراغه با ۳ روزنامه، مقامهای بعدی را دارا هستند. در دو شهر میانه و ابهر فقط دو روزنامه و در چهار شهر نقده، آستارا، بوکان و هشتروند، هر کدام فقط یک روزنامه انتشار یافته است.

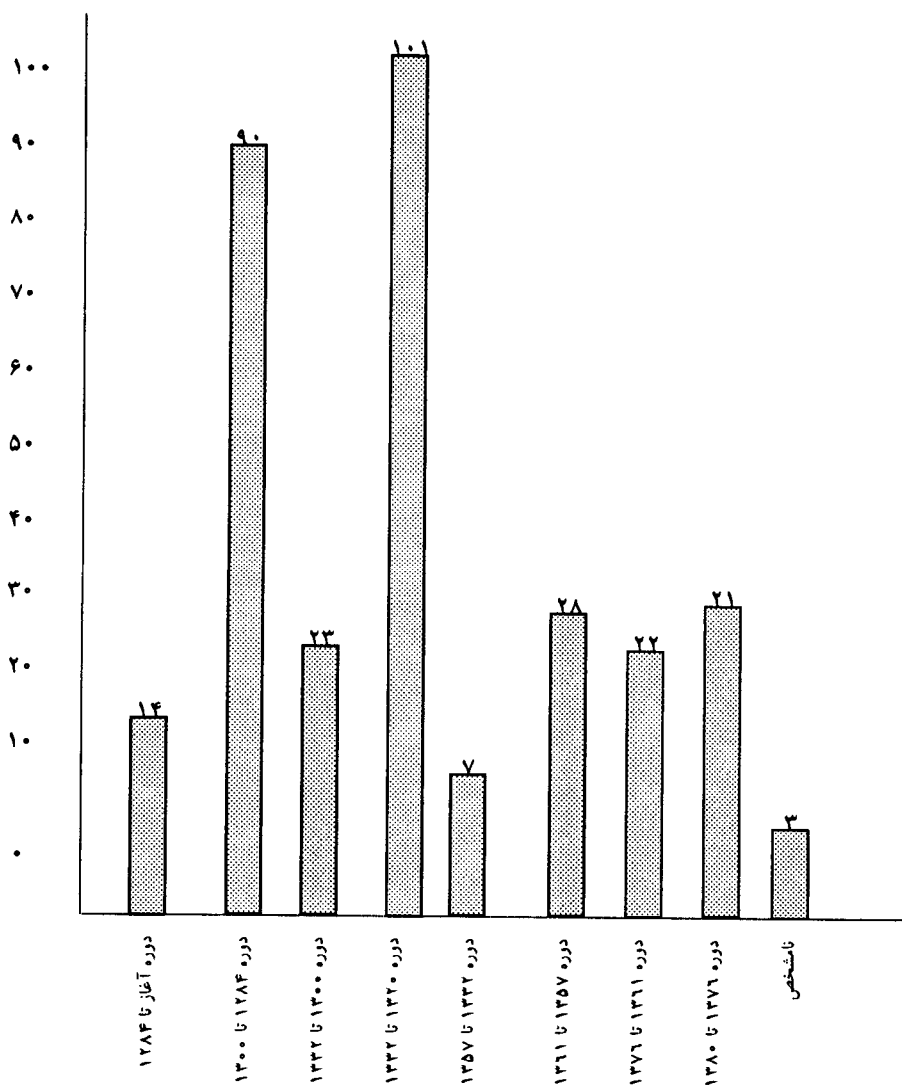
افراد و گروههایی که در شرایط حاد سیاسی نمی‌توانستند در داخل کشور روزنامه منتشر کنند، از کشورهایی که امکان فعالیت در آنها وجود داشت استفاده کرده، دست به انتشار روزنامه زده‌اند. مهمترین روزنامه‌هایی که از سوی آذربایجانی‌ها در خارج از ایران منتشر شده و شهرت بسیار کسب کرده‌اند، می‌توان

از اختر (در استامبول) و کاوه (در برلن) نام برد. در مجموع ۱۴ روزنامه از سوی آذربایجان‌ها در شهرهای کشورهای خارج به ترتیب در استامبول ۷ روزنامه، باکو ۳ روزنامه، و شهرهای قاهره، لندن، برلن و تفلیس هر کدام یک روزنامه انتشار یافته است. جای انتشار ۴ روزنامه در داخل کشور نامشخص است.

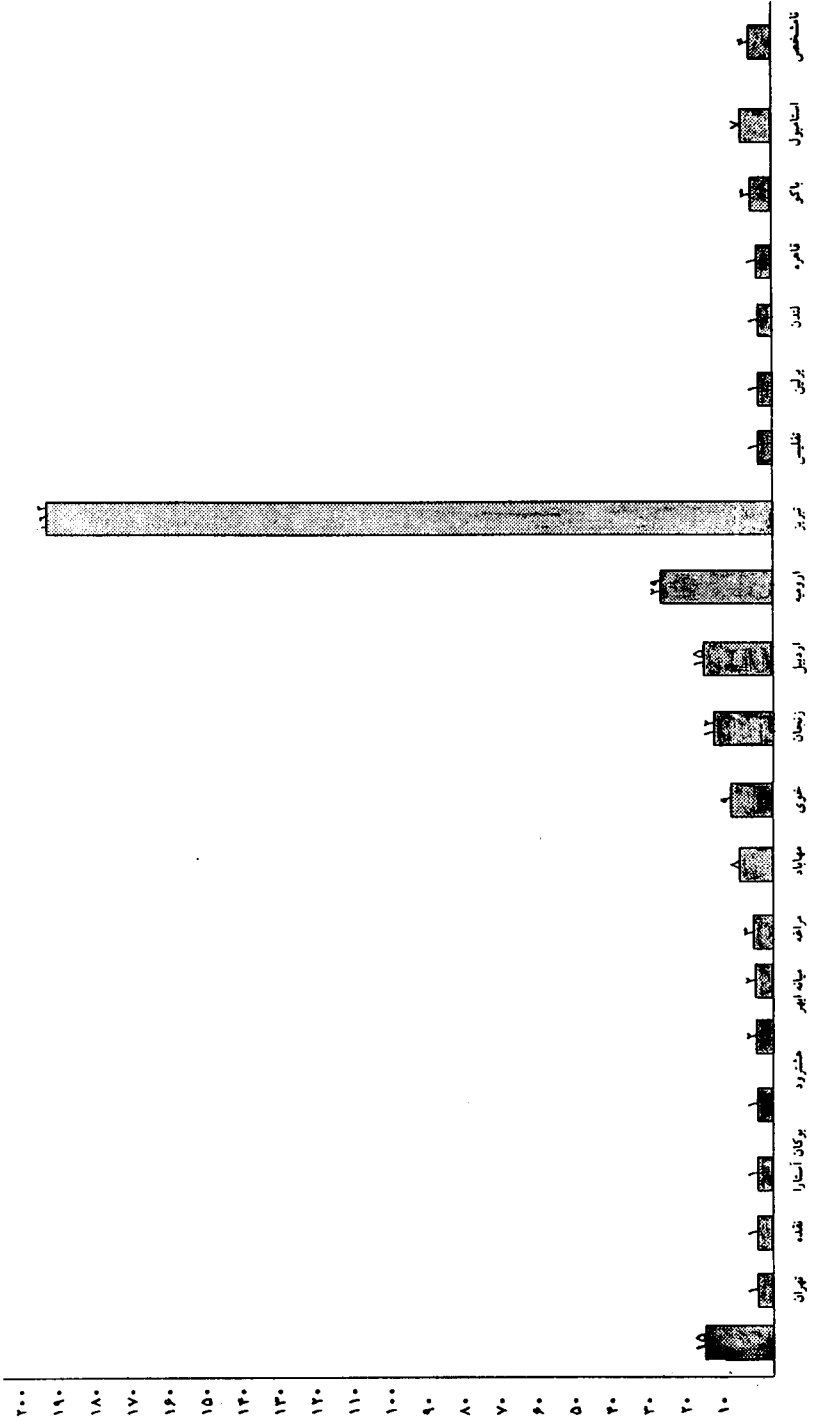
نمودار (۳): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک دهه انتشار
از ۱۲۳۰ تا ۱۳۸۰

نمودار (۴): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک دوره
از ۱۲۳۰ تا ۱۳۸۰

شماره (۵): روزنامه‌های آذربایجان به تنگنیک جانی انتشار
از ۱۳۳۰ تا ۱۳۸۰

نمودار (۶): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک فاصله انتشار

تجربه نشان داده است که انتشار روزنامه به صورت روزانه، بویژه در شهرستانها کار دشواری است. به همین دلیل می‌بینیم که از میان ۳۰۹ روزنامه در طول ۱۵۰ سال، فقط ۱۷ روزنامه توانسته‌اند به صورت روزانه آن هم نه چندان طولانی انتشار یابند. همان طور چون انتشار روزنامه هر دو سه روز یک بار نیز کار آسانی نیست، می‌بینیم که ۷ روزنامه با سه شماره در هفته و ۲۰ روزنامه با دو شماره در هفته منتشر شده‌اند.

چون انتشار هفته‌نامه از نظر اقتصادی و اجتماعی در شهرستانهای ایران کار ممکن و آسان و در عین حال کار معقول و منطقی است، ملاحظه می‌کنیم که ۱۸۶ روزنامه از ۳۰۹ روزنامه (۲/۶۰ درصد) به صورت هفتگی انتشار یافته‌اند.

از سوی دیگر اگر فاصله انتشار روزنامه بیش از یک هفته طول بکشد، انگار از یادها فراموش می‌شود و رونق لازم را پیدا نمی‌کند. به همین دلیل می‌بینیم که از کل روزنامه‌ها، تنها ۳ روزنامه ده روز یکبار، ۲۷ روزنامه به صورت دو هفته‌نامه و ۱۰ روزنامه به صورت ماهنامه منتشر شده‌اند.

از کل ۳۰۹ روزنامه، فاصله انتشار ۳۹ روزنامه مشخص نیست. چند روزنامه از تعداد مذکور روزنامه‌هایی هستند که به دلایلی فقط در یک شماره منتشر شده‌اند. بنابراین فاصله انتشار ندارند.

نمودار (۷): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک گرایش موضوعی

فرصت طلب به روزنامه‌هایی گفته می‌شود که مسؤولان آن در زمان هر حکومتی بدون دلیل و بی آنکه اعتقادی داشته باشند، مجیز آن را بگویند و برای خود حاشیه امنیت به وجود آورند تا بتوانند از مزایای آگهی و غیره سود ببرند. از ۵ روزنامه فرصت طلب، ۴ روزنامه از ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۶ منتشر می‌شده‌اند و یک روزنامه دیگر در زمان پیش از انقلاب و اوایل انقلاب منتشر می‌شده‌اند.

ارتجاعی به روزنامه‌ای اطلاق می‌شود که مسؤولان آن علی رغم واقعیات

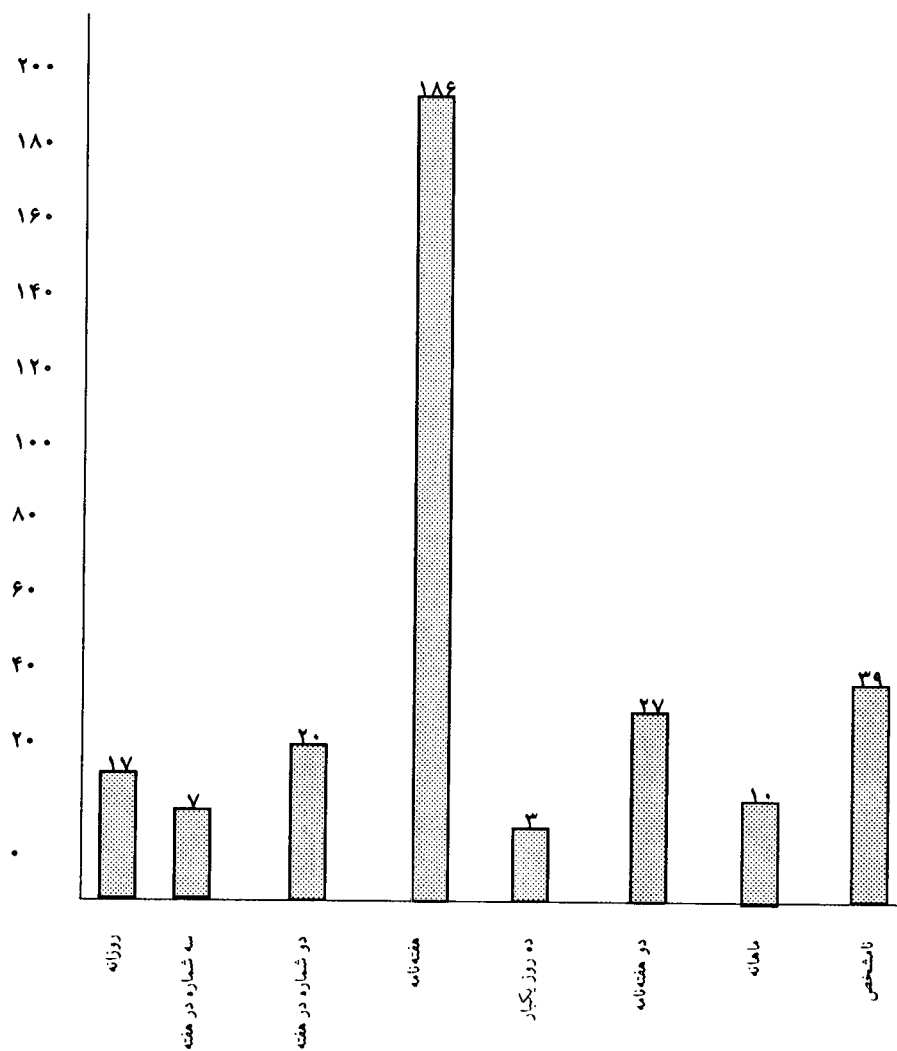
روز در جهت خلاف گام بردارند. ۱۰ روزنامه ارتجاعی روزنامه‌هایی بودند که در اوج جریان مشروطه‌خواهی علیه آن اقدام می‌کردند و یا در جریان فعالیت‌های دکتر مصدق اقدامات او را به شدت نفی می‌کردند.

انتشار روزنامه فکاهی مصورکار دشواری است. به همان دلیل در طول ۱۵۰ سال فقط ۱۳ روزنامه در این زمینه منتشر شده است. طنز و تصویر مکمل یکدیگرند و همیشه با هم توأم بوده‌اند.

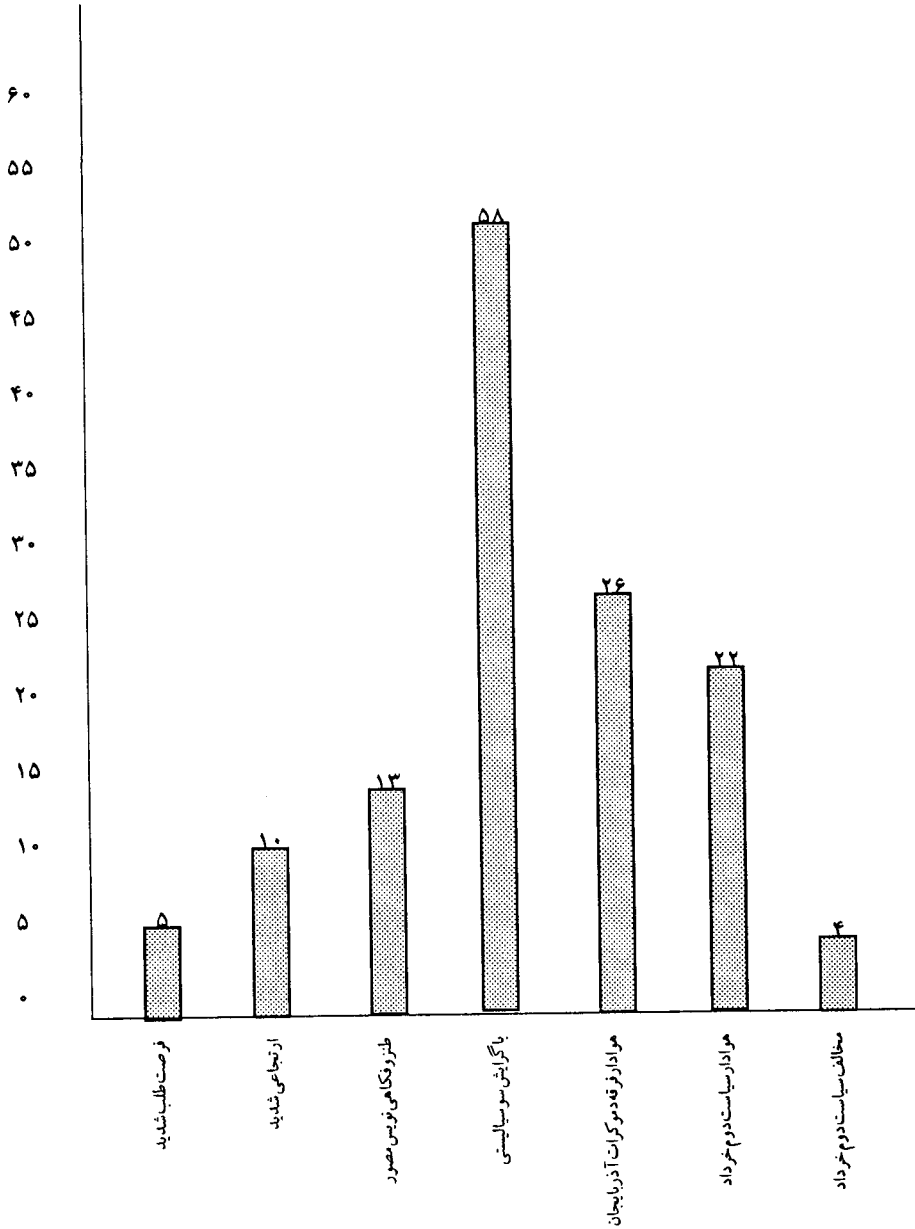
از میان ۳۰۹ روزنامه، ۵۸ روزنامه یعنی ۱۸/۷۷ درصد گرایش سوسیالیستی داشته‌اند. این قبیل روزنامه‌ها در سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵، در زمان نخست‌وزیری دکتر مصدق و اوایل انقلاب اسلامی در سالهای ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۱ منتشر شده‌اند. بخش عمده‌ای از روزنامه‌های با گرایش سوسیالیستی، یعنی ۲۶ روزنامه را، روزنامه‌های وابسته به حزب توده ایران و فرقه دموکرات آذربایجان تشکیل می‌دهند، که به طور عمده در سالهای ۱۳۲۴ و ۱۳۲۵ و ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۱ انتشار یافته‌اند.

از دوم خرداد ۱۳۷۶ که آقای سیدمحمد خاتمی به مقام ریاست جمهوری برگزیده شده‌اند، انتشار روزنامه در آذربایجان سیری صعودی پیدا کرده است. از مجموع روزنامه‌های در حال انتشار، در مجموع، ۲۲ روزنامه از سیاستها و برنامه‌های اعلام شده آقای خاتمی به طور ملایم و جدی هواداری می‌کنند و فقط ۴ روزنامه کم و بیش با آن مخالفت می‌ورزند.

نمودار (۶): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک فاصله انتشار
از ۱۳۸۰ تا ۱۳۳۰

نمودار (۷): روزنامه‌های آذربایجان به تفکیک گرایش موضوعی
از ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰

منابع:

۱. ابوترابیان، حسین، گردآورنده، مطبوعات ایران از شهریور ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۶ به انضمام احزاب سیاسی ایران بعد از شهریور ۱۳۲۰، سیری در قوانین مطبوعات ایران از صدر مشروطه تا زمان حال، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۶.
۲. اسفندیاری، شهین، و دیگران. مطبوعات ایران: فهرست تحلیلی کتابهای مجلس سنا. تهران: مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی، مرکز مدارک علمی، ۱۳۵۸.
۳. اسماعیل پورقوچانی، رمضان‌علی، فهرست روزنامه‌های موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۴.
۴. امید، حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز: چاپخانه فرهنگ، ۱۳۳۴.
۵. براون، ادوارد. تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران. ترجمه محمد عباسی. ج ۲. تهران: کانون معرفت، ۱۳۳۷.
۶. برزین، مسعود. گردآورنده. شناسنامه مطبوعات ایران: از ۱۲۱۵ تا ۱۳۵۷ شمسی، تهران، انتشارات بهجت، ۱۳۷۱.
۷. خداپرست، کبری؛ صباگردی مقدم، احمد. راهنمای روزنامه‌های ایران ۱۳۶۷. تهران: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۶۹.
۸. ضمامی‌زاده، ترجمه و تدوین‌کننده، روزنامه‌های ایران: از آغاز تا سال ۱۳۲۹ ه. ق ۱۲۸۹ ه. ش، با اضافات و شرح کامل به همراه تصاویر روزنامه‌ها، برداشتی از فهرست ه. ل. رایینو، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۲.
۹. سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی. فهرست روزنامه‌های موجود در سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی. [تهران]: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۷.
۱۰. سرداری‌نیا، صمد. تاریخ روزنامه‌ها و مجله‌های آذربایجان. تهران: دنیا، ۱۳۶۰.
۱۱. سلطانی، پوری؛ اقتدار، رضا. راهنمای مجله‌ها و روزنامه‌های ایران، ۱۳۷۲ - تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴.
۱۲. سلطانی، مرتضی. گردآورنده، فهرست روزنامه‌های فارسی در مجموعه کتابخانه مرکزی و

- مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج اول: مربوط به سالهای ۱۲۶۷ قمری تا ۱۳۲۰ شمسی (حدودی ک صد سال). تهران: انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.
۱۳. صادقیپور وجدی، محمد؛ فرآذین، جمشید. فهرست کتابخانه ملی تبریز: کتب چاپی اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی شامل ۱۸۸۰ جلد. تبریز: کتابخانه ملی تبریز، ۱۳۵۲.
۱۴. صادقی نسب، ولی مراد. فهرست روزنامه‌های فارسی: سال ۱۳۲۰-۱۳۳۲ شمسی، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۶۰.
۱۵. صدرهاشمی، محمد. تاریخ جراید و مجلات ایران. [در] ۴ جلد. اصفهان: کمال، ۱۳۶۳.
۱۶. قاسمی، فرید. راهنمای مطبوعات ایران (۱۳۷۱-۱۳۵۷)، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌های ۱۳۷۲.
۱۷. قاسمی، فرید. راهنمای مطبوعات ایران عصر قاجار (۱۲۵۳ ق/ ۱۲۱۵ ش - ۱۳۰۴ ش). تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۲.
۱۸. کسروی، احمد. تاریخ مشروطه ایران. تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۵.
۱۹. کهن، گوئل، تاریخ سانسور در مطبوعات. ج ۱: از ۱۲۵۳ هـ ق تا صدور فرمان مشروطیت. تهران: آگاه، ۱۳۵۸.
۲۰. مجیدی، موسی. «بررسی تاریخی روزنامه‌های آذربایجان از آغاز تا ۱۳۸۰». پایان‌نامه دکترای کتابداری و اطلاع‌رسانی، تهران؛ واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۰.